

МУЗИКА ЯК ПОКАЗНИК ДУХОВНОСТІ ОСОБИ У КОНТЕКСТІ МОЛОДІЖНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Стаття присвячена музичному мистецтву як засобу формування духовної зрілості особистості в сфері молодіжного дозвілля.

Ключові слова: музика, духовна зрілість особистості, молодіжне дозвілля.

Статья рассматривает музыкальное искусство как средство формирования духовной зрелости личности в сфере молодежного досуга.

Ключевые слова: музыка, духовная зрелость личности, молодежный досуг.

The article is devoted to music, which formed the spiritual maturity of the individual in the field of youth leisure.

Key words: music, personal spiritual maturity, youth recreation.

Трансформація всіх сторін життя сучасного українського суспільства спричинила відповідні зміни в соціокультурній ситуації дозвіллевої сфери, яка є однією із найважливіших сторін життєдіяльності молодого покоління. Молодь, як відомо, є особливою соціальною групою, найбільш сприйнятливою до різноманітних соціокультурних інновацій, що впливають на становлення особистості молодої людини, на рівень її духовної зрілості, тобто її внутрішньої (божественної) потреби. А так як цей процес є досить тривалим і, в деякій мірі, затяжним, то саме дозвілля виступає першочерговою цінністю, де реалізуються основні соціокультурні потреби і інстинкти молодих людей. Саме для дозвіллевої діяльності найбільш характерна свобода особистості, яка проявляється, в першу чергу, у виборі форм, місця, часу її проведення. Сфера дозвілля привабливе ще й тим, що звільняє від професійних та сімейно-побутових обов'язків, крім того, в її межах послаблюється інституційний тиск на особистість молодої особи. Тому в сучасному українському суспільстві, в якому спостерігається нестабільність нормативно-ціннісних систем, проблема дозвілля молоді набуває першочергового значення.

Дана проблематика виступає одним із провідних напрямів наукових досліджень таких дисциплін, як прикладна культурологія та педагогіка дозвілля. У статті «Культура досуга как предмет педагогики и прикладной культурологии» М.А. Аріарський наголошує, що «одна из ведущих тенденций развития современной цивилизации связана с усилением роли досуга в духовной жизни общества и сохранении здоровья его членов. Чем более быстрыми оказывались темпы научно-технического и социального прогресса, тем более интенсивно шел процесс перемещения производительных сил из сферы материального производства в сферу быта и досуга». Далі науковець підкреслює, що «с начала XXI века наблюдается существенный рост значимости досуга как общественной ценности. Свободное время по своему объему начинает превышать

время труда. Резервы воспитательного воздействия общества на личность в этой связи перераспределяются и досуг ныне превратился в столь же важную сферу формирования личности, какими традиционно выступали прежде учеба и труд. Досуг приобретает все большую субъективную ценность для людей, ибо обладает широкими возможностями для самореализации личности, для удовлетворения ее многообразных потребностей и интересов» [1; 1]. Виходячи із вищесказаного, ми поділяємо точку зору автора на те, що «досуг следует рассматривать как форму любительской деятельности, психологически воспринимаемую как удовольствие, а субъективно оцениваемую как высшую ценность» [1; 4]. В.В. Кірсанов виділяв «такі функції дозвілля, як розвиваючу, рекреаційну і розважальну» [2; 7].

Крім названих авторів, даним питанням займаються І.В. Бестужев-Лада [3], А.І. Вишняк [4], В.І. Тарасенко [4], М.М. Поплавський [5], І.В. Петрова [6], Т.І. Черніговець [7] та ін. Втім, сферою наших наукових зацікавлень виступає музичне мистецтво, яке є однією із провідних специфікаційних форм дозвіллевої діяльності, де починають проявлятися рівні духовної зрілості молоді людини.

Для цього ми більш детально зупинимось на визначенні самого терміну духовність. Феномен духовності в сучасному світі набув очевидної актуальності. Сфера його вживання поширюється на всі види життєдіяльності людини, в тому числі і дозвіллеву, хоча загальновідомого визначення духовності в суспільній свідомості поки ще не існує. Різні люди вкладають в зміст цього поняття свій власний сенс, своє власне його розуміння. Вони керуються при цьому різноманітними світоглядними позиціями і аксіологічними поглядами, насамперед, релігійними. Та більшість з них сходяться в одному: духовність – ширше поняття ніж релігійність. При цьому вона безперечно пов'язана або з релігійною, або зі світською думкою, найперше – з філософською. І те, що духовність реалізує себе не лише в сфері релігії, засвідчує весь шлях розвитку людської культури, особливо його моральна і художня складові. Духовність завжди поділяла гуманістичні ідеї, центральним моментом яких є ставлення не стільки до себе, скільки до інших людей – близьких і далеких, до суспільства і держави. Очевидно, що проблема духовності, на наш погляд, практично вирішується, – так або інакше, в загальному чи частковому виді, на той чи інший історичний момент, набуваючи більш-менш вирішуване або вирішене питання декотрого виду знання. Саме такий стан її розробки в науці найбільш властивий для самої сутності проблеми та її різних типів осмислення, оскільки підняття питання про дослідження духовності в тих або інших його узагальненнях і специфікаціях якраз свідчить про стільки ж достатній, довершений, скільки й недостатній, недовершений ступінь розробки самої проблеми в цілому [8; 8]. Мистецтво, а музичне зокрема, в цих процесах займає одне з провідних місць. Адже саме в ньому проявляється та внутрішня сутність особистості, яку ми часто називаємо «божественною». Ще Г. Гегель у своїх працях вказував на те, що «мистецтво – це єдиний у своєму роді акумулятор духовної культури людства, барометр, який чутливо передбачає соціальну погоду, безкомпромісний борець за людяність. Мистецтво є вищою потребою духу» [9; 167].

Сучасний період оновлення суспільства вимагає більш конкретного тлумачення терміну духовність. Сучасна «культурологія» безпосередньо пов'язує його з поняттям

дух, яке генетично походить від поняття «душа», але сутнісно відрізняється від нього. Якщо душа вважається іманентним початком людської суб'єктивності, то дух – трансцендентним [10; 182]. Духовність виникає тоді, коли людина починає будувати інший світ з властивими йому поняттями і символами. Людина ніби подвоює світ, формуючи духовну сферу як спосіб свого існування. В результаті такого подвоєння світу можливе виникнення сенсу розумної, свідомої і цілеспрямованої діяльності. Даний процес безпосередньо пов'язаний з пізнанням абсолюту і самопізнанням.

Слід нагадати, що зі становленням монотеїстичних релігій трансцендентного типу, в яких Бог мислиться надреальністю і творить світ із нічого, коли предметом філософії стає не сутнісне, а уявне буття, з'являється поняття дух. Звідси, поява ідеї буття як трансценденції приводить до того, що сутність людини мислиться як дух. Сприяли цьому не лише іудейська традиція і християнство, але і антична думка. Знання поглиблювалися від міфу до логосу і теосу, від іманентного до трансцендентного. Поступово людина приходить до розподілу тіла, душі і духу. Тіло вона відносить до сутнього, дух – до буття або чогось вічного. Душа пов'язує ці два поняття. Духовне ставлення до життя стало народжуватись там, де людина почала метафізично усвідомлювати своє життя відносно свого місця в світі. Так з'являється уявлення про ідею, про ідейне відношення до життя, тобто духовне. Поняття ідеї як онтологічної одиниці, гносеологічного принципу і духовного життя присутнє в філософії Платона. В релігії метафізичне усвідомлення життя асоціюється з її центральним символом. За допомогою саме такого символу або ідеї стало можливим входження людини через свою свідомість у духовне. Відповідно, генеза духовності є одночасно процесом становлення людини як духовної істоти, а також його фіксацією в філософських поняттях, релігійних символах та творах мистецтва. Саме мистецтво, а музичне зокрема, виступає однією із основних сфер реалізації духовного потенціалу та зрілості людства. Ця думка підтверджується і в словах Ю. Хрустальова, який пише, що «духовність – термін, який визначає внутрішній стан людської самосвідомості, що знаходить своє вираження в думках, словах і діях» [11; 67].

Педагогічна наука, базуючись на філософському тлумаченні, підкреслює, що «саме поняття духовності розкриває потребу в пізнанні світу, смислу і призначення свого життя, орієнтацію на такий рівень культури, який характеризується ступенем опанування і повнотою реалізації загальнолюдських цінностей». Далі йдеться про «формування таких якостей свідомості й діяльності людини, які акумулюють у собі знання і розуміння вищих духовних ідеалів, здатність керуватися ними на практиці» [12; 183].

Отже, у наведених прикладах духовність трактується як світоглядна категорія, сутність якої полягає у поєднанні теоретичного, практичного і творчого компонентів освоєння об'єктивної реальності, а також самореалізації творчої особистості.

Втім, крім світського, духовність має ще релігійне тлумачення. Воно є надзвичайно глибоким і багатогранним. Натомість, можна виділити три основних значення даного терміну: 1 – уявлення про унікальність людини як носія розуму; 2 – невичерпність, багатство і краса внутрішнього світу людської особистості; 3 – найголовніше – рівень перетворення людини Божественною благодаттю. «Ми ж усі з відкритим лицем відображаємо, як у дзеркалі, славу Господню, переображаємося в Його ж образ від слави в славу, згідно з діянням Господнього Духа» [Кор. 3:18].

У «Катехізисі» сказано, що «людина існує і духовно створюється як особистість дякуючи тому, що вона створена Богом як Абсолютна Особистість і в своєму становленні відкрита до богоподібності. Співутвореність вказує на принциповий зв'язок людини з Богом – Джерелом буття і на можливість богоподібності людини через зростання в духовності... Богоподібність означає не що інше, як безперервний процес зростання в духовності» [13; 416]. Отець Степан Ярмусь у своїх працях вживає такий термін як духовність, під яким «розуміється жива свідомість людини – але свідомість дійсно активна – про свою Віру, про її об'єм та про її вимоги. Це основа, на якій базується і з якої розвивається і стиль, і метода дійсно одухотвореного життя людини, найвищою ціллю якого є життя в Ісусі Христі» [14; 86]. Перші прояви духовності людина виявляє через найелементарніші форми моральної свідомості – сором, совість, відповідальність, піднімаючись до вищих її ступенів – досягнення моральної чистоти, богобачення і святості.

І тут слід зауважити, що сьогодні ми знаходимося лише на підмурках до розв'язання проблеми формування феномену духовності людини. Як уже згадувалось, одним із найвпливовіших шляхів її реалізації, що виділяється поліфункціональністю свого впливу, є мистецтво. Адже «мистецтво має унікальні можливості не тільки в розкритті духовності людини, всього багатства її почуттів та роздумів, радощів і страждань, а й у закріпленні досвіду життєдіяльності особистості як суб'єкта суспільно-історичної практики і культури. Сутність мистецтва найбільш дієво виявляється в «олюдненні» світу, у створенні повного і узагальненого образу людських взаємин, утвердженні принципу єдності істини, добра і краси. Мистецтво прилучає індивіда до інтелектуальних вершин людського духу, сприяє моральному і естетичному вдосконаленню особистості» [12; 183].

Всі ці сентенції повністю відносяться до музичного мистецтва, де вдало поєднуються крайні полярності – необмежені можливості емоційних станів людини з повною відсутністю конкретного матеріального зображення, що доповнюється асоціативним уявленням художнього змісту.

Цілком природно, що виникає потреба у більш глибокому тлумаченні музичного мистецтва з позицій теологічної науки. Для цього нам варто звернутися до трактату «Музикія», написаному в XVII ст. дияконом придворного Сретенського собору І.Т. Коренєвим. «Музыка – это стройное искусство и изящнейшее разделение голосов, определенное знание различий, знание надлежащих благозвучных и неблагозвучных голосов, которые выявляются в различиях внутри согласованности. Музыка – это вторая философия и грамматика, измеряющая голоса степенями, подобно тому, как в словесной философии или грамматике существует правильное употребление слов и их свойств, слогов, фраз и рассуждений, знание и наименование стихий, всех их свойств и силы. Также и музыка, имеющая все степени голосов, приводящая в умиление или радость совокупность звуков, как красноречие или философия, радующая слух как звучанием в бездушных орудиях, так и языком, возводящая слова по ступеням высоты, издающая голоса низжайший, средний и высокий. Музыка является наукой, познающей согласованность во всем, и является вторым разумом человеческого естества в самом нем, исходящим не от самого естества, а от Бога, ибо она не может сделать ничего

плохого, но является благом для обращающегося к ней. Но она выражает зло злословящего, ибо если ты хвалишь, она хвалит, если бранишь, она бранит, и все это по желанию разума особо соединяется, когда она соединяет слово и звук. . . Музыка, как и словесная грамматика является грамматикой, организующей звук» [15; 23].

Варто звернути увагу, що наведений текст демонструє розуміння поняття музики спочатку як присутність Бога в людині, Святого Духа, тобто як прояв феномену духовності в людині. Поряд виникає інша думка, яка розглядає музику як прояв етичності людської свідомості. А оскільки шкала коливання діапазону цієї категорії є досить широкою в нашому суспільстві, то цілком закономірно, що музична картина нашого сьогодення є строкатою і умовно складається з народної, духовної (церковної), класичної, молодіжної (естрадної) музики. Така видова множинність пояснюється ще й тим, що музика є властивістю індивідуальної свідомості, повністю залежить від неї і відповідає рівню її розвитку. Саме тому ми не можемо проголошувати єдиновірним тільки якийсь один вид музичного мистецтва, замовчуючи інші, оскільки це прояв внутрішньої (духовної) потреби людини. Інша справа – мотиваційна сторона такого прояву, але ця проблематика стане предметом наших наступних публікацій.

Отже, повернемося до зазначених видів музичного мистецтва і коротко охарактеризуємо кожну з них на рахунок духовної зрілості.

Народна музика – це одна із форм музичного мистецтва усної традиції. Вживається й інший термін – фольклор, який увів англійський історик і бібліограф Вільям Томс у 1846 р., що в перекладі з англійської мови означає «народна мудрість, народне знання». Фольклор, якщо розглядати широко, це не лише один із видів мистецтва. Важливо наголосити, що він увібрав естетичний, утилітарний, моральний, правовий, світоглядний досвід сотень поколінь. Це одна із найтриваліших і всеохоплюючих систем духовного життя народу, яка тісно пов'язана з народним побутом, першим досвідом світосприйняття, світобачення, світорозуміння і освоєння навколишнього середовища. Фольклор – це перша сходинка в багатогранній художній картині світу. За А.І. Іваницьким, фольклор – «це своєрідний конденсат духовної історії людства від найдавніших часів і до сьогодні» [16; 5]. Цікавим є міркування Л. Корній щодо сутності фольклору. Ранню усну форму музичної творчості нашого народу вона називає українським обрядовим фольклором і пов'язує його з язичницьким світоглядом. Зокрема, Л. Корній пише: «...давні язичницькі уявлення не тільки відобразилися в українському обрядовому фольклорі, але й справили вплив на світогляд українців, на поетику українського фольклору в цілому» [17; 26].

Таким чином, народну музичну творчість у широкому розумінні слід розглядати як одну із форм колективної свідомості, яка історично відповідає рівню розвитку цієї свідомості. В нашому контексті, народна музика – це початок формування феномену духовності як прояву внутрішньої (духовної) сутності людини, яка існує сьогодні лише як один із видів музичного мистецтва.

Духовна музика. Це поняття включає такі тлумачення, як професійні твори композиторів на релігійні тексти, так звану світську духовну музику, і богослужбовий спів, що відноситься до церковної духовної музики. Певна річ, об'єднуючим елементом цих напрямів є те, що в основі кожного лежить музичний звук зі своїм унікальним чуттєво-емоційним наповненням. Само собою зрозуміло, що богослужбовий спів є

одним із видів богослужіння, тоді музична форма керується богослужбовими формами. Тобто, щоб вивчити розвиток форм музичного оформлення богослужіння, потрібно музичний бік розглядати в поєднанні з розвитком богослужбового порядку і змістом богослужбових текстів. Отже, музичний елемент у богослужіння вводиться для того, щоб глибше проникли в свідомість слухачів богослужбові тексти і одночасно щоб надати їм емоційного трактування [18; 6].

Духовна музика композиторської школи, як вже зазначалось, належить до світського музичного мистецтва. Адже партесне багатоголосся є породженням тілесного, матеріального світу, яке детерміноване тоніко-домінантовими співвідношеннями і переслідує переважно естетичну та індивідуальну мету.

Натомість обидва типи духовної музики, незважаючи на суттєву розбіжність, функціонують у певному сполученні, що яскраво проявляється у творчорефлексивному пізнанні своєї внутрішньої, тобто духовної, сутності. Інтегральним результатом даного висновку може послужити вислів із звернення до Колосян: «Нехай слово Христове оселюється у вас рясно, в усякій премудрості; навчайте та напоумляйте один одного псалмами, славослов'ями, піснями духовними, співаючи з благодаттю в серцях ваших Господові!» (Колосян 3:16).

Класика музична або класична музика (від лат. *classicus* – зразковий) – це вже форма писемної традиції. Як зазначено в музичній енциклопедії, це – «музичні твори, які відповідають найвищим художнім вимогам, поєднуючи глибину, ідейну значимість з досконалістю форми» [19; 826]. У цьому сенсі поняття класичної музики не обмежено конкретними історичними межами – до неї можуть належати як твори, написані в далекому минулому, так і зразки сучасної музики. Тут важливо акцентувати аксіологічний аспект. Тобто, щоб увійти до золотого фонду світового музичного мистецтва, твори повинні витримати перевірку часом. Відповідно, поняття класика музична не обмежено якими-небудь національними межами. Музичні твори, зараховані до класичних, отримують визнання не в одній країні, а мають світовий пріоритет. Очевидно, що поняття класика музична по праву застосовується до творчості кожного із великих композиторів усіх часів і народів.

Отже, класична музика розглядається як продукт високо професіональної суспільної свідомості, як прояв високого рівня феномену духовності (переважно світської) людини.

Молодіжна або поп-музика. Ми не можемо сьогодні не приділяти їй належної уваги, оскільки ця музика відіграє особливу роль у духовному становленні сучасної молоді людини, заповнивши майже весь музичний ефір. Тому надзвичайно важливо зрозуміти феномен цього виду музикування. Навіть посилаючись на спеціальну літературу, відомі фахівці у цій галузі подають досить неточні визначення молодіжного музичного напрямку. Зокрема, Т. Діденко пише: «До поп-музики прийнято сьогодні відносити практично будь-які напрямки джазу, року, вітчизняної пісні тощо, але в тому разі, коли послуговуються ними широкі маси, коли продукція ця обертається у сфері «попиту-пропозиції», тобто є об'єктом комерційного товарообігу» [20; 26].

Втім, ставши соціокультурним явищем, поп-музика має певні функції:

а) комунікативну – молодіжна музика – це своєрідний спосіб спілкування між підлітками, прикрашає дозвілля, створюючи відповідну атмосферу;

б) креативно-гедоністичну або квазіестетичну – поп-музика завдяки своїй спрощеності, «солодкій» манері виконання орієнтована на посередні смаки;

в) комерційну – важливою ознакою поп-музики є загальнодоступність, тому вона перетворюється на «ласий» об'єкт бізнесу. До цієї категорії можна віднести будь-які жанри, котрі, висловлюючись просто, добре продаються [20]. А добре продається те, що лежить на поверхні. Тому, як зазначає Л. Петлій, «такі поняття як високий професіоналізм, тонкий художній смак, всебічність і глибина творчої особистості, моральна сторона дієвої сфери виконавця відійшли на другий план. У поп-музиці процвітають переважно принципова антихудожність з підкресленим примітивізмом та нестримними агресивністю і сексуальністю» [21; 20].

Поза тим, молодь сьогодні хоче творити свій музичний простір, який є способом самовираження, самореалізації, а особливо – чинником присутності у так званому дорослому суспільстві. І тут не може бути однозначного оцінювання поп-напрямку лише як продукту комерційної діяльності, де смаками молоді керують крупні комерційні звукозаписуючі компанії. Така ситуація спостерігається загалом у поп-музиці у вузькому значенні цього слова, тобто музики лише як її гедоністичної складової. Інша річ – рок-музика. Суттєво, це – бунт і протест, заперечення і ревізія моральних та матеріальних цінностей світу, позиціонування вічної проблеми батьків і дітей. При більш глибокому проникненні в її просторово-часове поле ми приходимо до висновку, що в рок-музиці можна простежити всі закони матеріалістичної філософії. А саме: рок – це протест молоді і поява нової музики шляхом заперечення старої (закон заперечення заперечення). В появі нового стилю шляхом злиття інших стилів – закон відображення, який лежить в основі розвитку людської свідомості. В суперечності року (протистояння поп-року і тяжкої музики) афішується закон єдності і боротьби протилежностей. Втім, не треба забувати, що рок-музика також є предметом комерційної зацікавленості, особливо на Заході, що відбивається, в першу чергу, не на її засновницьких принципах, а на іміджі самих виконавців (стиль одягу, манера поведінки, спосіб життя). Рок, як один із складових поп-музики загалом, став закономірним, «пріоритетним» сьогодні подовженням загальної історико-культурної й музичної процесуальності.

Отже, молодіжна музика – це перша свідомо спроба самовираження молодої людини і важко назвати її духовною в традиційному розумінні, за деякими винятками. Потреба духовного зросту виникає у більш зрілому віці людини і тоді осмислюється нею.

Таким чином, висвітлений на сторінках статті матеріал охоплює лише один із підходів до розгляду питання щодо дозвіллевої діяльності молодого покоління через заняття видовими практиками музичного мистецтва та визначення рівнів духовної зрілості особистості. Духовна зрілість трактується як внутрішня (божественна) потреба молодої особистості.

Література

1. Ариарский М. А. *Культура досуга как предмет педагогики и прикладной культурологии* // http://www.knukim.edu.ua/artikles_ariarskiy.htm; 2. Курсанов В. В. *Концептуальные подходы к исследованию педагогических и рекреационных технологий в*

соціально-культурної сфері (Основной доклад) // http://www.knikim.edu.ua/science_events_conf_osndoc.htm; **3.** Бестужев-Лада И. В. *Какая ты молодежь?* – М., 1988; **4.** Вишняк А. И., Тарасенко В. И. *Культура молодежного досуга.* – К., 1988; **5.** Поплавский М. М. *Досуг как педагогическая проблема.* – К. : КДИК, 1994. – 188 с.; **6.** Петрова І. В. *Особливості функціонування сфери дозвілля у Радянській Україні (1917–1939) / Вісник КНУКіМ : Зб. наук. праць. – Вип. 13. – Серія «Педагогіка» / Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2005. – С. 117–123;* **7.** Черніговець Т. І. *Формування дозвіллевої культури молодших школярів засобами дитячого фольклору. – Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2003. – 20 с.;* **8.** Деменко Б. В. *Категорія часу в музичній науці : Теорії специфікації. – Монографія. – К. : КДИК, 1996. – 294 с.;* **9.** Гулыга А. В. *Гегель. – 2-е изд., испр. и допол. – М. : Соратник, 1994. – 256 с. – (Серия избранных биографий);* **10.** *Культурология. XX век. Энциклопедия. Т. I. – СПб: Университетская книга, 1998. – 447 с.;* **11.** Хрусталеv Ю. М. *Введение в философию. Учебное пособие для студентов медицинских и фармацевтических вузов / Под ред. д.ф.н., профессора Л. В. Жарова. – Ростов-н/Д : “Феникс”, 1999. – 544 с.;* **12.** Рудницька Н. А. *Основи викладання мистецьких дисциплін. – К., 1998. – 183 с.;* **13.** *Катехизис. – К., 1991. – 416 с.;* **14.** Ярмусь С. *Духовність українського народу за нових часів / Джерела. Часопис розвитку духовної культури. – Ч. I. – Луцьк, 2000. – С. 86–92;* **15.** Орлова Е. М. *Интонационная теория Асафьева как учение о специфике музыкального мышления. – М., 1984. – 302 с.;* **16.** Іваницький А. І. *Українська народна музична творчість. – К., 1990. – 336 с.;* **17.** Корній Л. *Історія української музики. – Т. I. – К. – Харків – Нью-Йорк, 1996. – 314 с.;* **18.** *История богослужебного пения / составитель Б. Б. Лебедев / Полтавская епархия, г. Комсомольск, Миссионерское Духовное Училище Украинской Православной Церкви, 2004. – 255 с.;* **19.** *Музыкальная энциклопедия. – Т. 2. – М., 1974. – 960 с.;* **20.** Шостакович Г. *Чи можна двічі увійти в одну й ту ж музичну течію? // Музика. – 1992. – В. 6. – С. 26–30;* **21.** Петлій Л. *Проблеми формування художнього світогляду населення України // Науковий вісник ВДУ. – Педагогічні та психологічні науки. – 1998. – В. 2. – С. 19–21.*